

*Наталія Олександрівна Клещенко,
науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-4317-1470*

ЗЛОВЖИВАННЯ ЯК ДЕФОРМАЦІЯ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Постановка питання. В умовах цифровізації суспільних відносин і здійснення різних реформ у контексті євроінтеграції гостро постають питання зловживання правом у процесі його реалізації. Через завуальованість зловживання правом важко виявити, що стає значною проблемою, яка ставить під загрозу існування права як регулятора суспільних відносин. А в сучасному правовому демократичному розвитку суспільства забезпечення ефективної реалізації прав і свобод людини є одним із ключових завдань держави. З огляду на це виникає потреба у формуванні нових підходів до правового регулювання, вдосконалення правозастосовної практики, визначенні меж допустимої реалізації прав в умовах цифровізації, а також методів боротьби з цим явищем. Актуальність дослідження даної проблематики також зумовлена недостатньою теоретичною розробленістю поняття «зловживання правом» у цифровому контексті та необхідністю адаптації існуючих правових норм до викликів сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зловживання правом привертає увагу як вчених теоретиків, так і фахівців із різних галузей юридичної науки. Серед відомих дослідників цього питання можна відзначити Н. Буроменську, Б. Карнаух, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, М. Хміля та багатьох інших. Водночас існує потреба в дослідженні даної проблематики через деструктивний вплив на правову систему, суспільні відносини та саму ідею справедливості в умовах поширення цифрових технологій.

Метою статті є теоретико-правове дослідження зловживання у процесі реалізації права в умовах розвитку сучасних цифрових технологій, а також визначення методів боротьби з ним.

Виклад матеріалу. Значна кількість наукових розвідок, присвячених проблемі зловживання правом, починається з етимологічного дослідження самого визначення поняття «зловживання правом». Науковці вказують, що воно дослівно означає «використання права на зло». Тому вбачається слушним твердження, що головна складність полягає в неприйнятті або відмові від існування зловживання правом як правового явища. Можливо, така позиція залежить від того, прихильниками якої теорії походження права є ті чи інші вчені. Якщо вони є представниками природного права, то мають позицію, згідно з якою право ніяк не може бути спрямоване на спричинення зла, тому що воно являє собою етичний мінімум, зведені в закон моральність і справедливість. Прихильники теорії позитивізму спираються у своєму дослідженні на дефініції, визначені законом, а якщо законодавець не надає чіткого формулювання тих чи інших понять, вони або опиняються у глухому куті, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийнятного визначення, або взагалі пропонують виключити відповідну статтю, не знайшовши чіткої законодавчої дефініції. Цілком імовірно, що відмова тих чи інших дослідників від поняття «зловживання правом» криється саме в наведених вище поглядах [1, с. 25].

Відповідно до українського законодавства (ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України) зловживання правом не допускається, при цьому не наводиться визначення, що саме слід розуміти під цим терміном і не дається жодного тлумачення, яку ж саме поведінку суб'єкта потрібно вважати зловживанням правом. Тому пошук відповіді слід шукати в загальній правовій доктрині, у якій немає єдності поглядів на це питання.

До прикладу, Н. Буromенська зазначає, що зловживання правом є соціально-правовим феноменом, що означає наявність певних відхилень у поведінці суб'єктів правовідносин та полягає у заподіянні шкоди суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб, а в окремих випадках така поведінка може містити ознаки правопорушень [2, с. 6]. Більш розлоге визначення зловживання правом дають Д. Тихомиров і Н. Харченко, які під зловживанням правом розуміють особливий вид поведінки, який виражається у діях чи бездіяльності по використанню особою своїх прав у способи, що суперечать призначенню права, які формально не порушують його, внаслідок чого може завдатись шкода інтересам суспільства, держави або окремої особи, причому здебільшого юридична відповідальність за такі діяння не настає (існують винятки у рамках діянь, які порушують інтереси, що прямо охороняються законом, а отже, у даному випадку діяння будуть відноситись до одного з виду правопорушень: цивільні, сімейні, господарські тощо [3, с. 26–29]. О. Ганьба під досліджуваною дефініцією розуміє особливий вид межової правової поведінки різних учасників правовідносин, який полягає у здійсненні ними своїх суб'єктивних прав або службових повноважень не за призначенням, недозволеними способами, у результаті чого порушуються не приписи норм об'єктивного права, а дух, принципи та ідея права, чим завдається шкода державі, суспільству або особі [4, с. 98].

Дослідивши погляди вчених на визначення зловживання правом, можемо підсумувати, що під цим терміном слід розуміти форму негативної (деформованої) реалізації права всупереч його соціальному призначенню, з метою заподіяння шкоди іншим особам, або отримання переваг, які суперечать добросовісності. Зловживання правом у процесі його реалізації призводить до деформації правової свідомості кожної окремої особи, яка вдається до нього, та всієї правової системи, адже призводить, наприклад, до формування корумпованих схем у різних державних сферах та призводить до інших правових відхилень.

Як зазначає О. Ткаля, недосконалість діючого законодавства в цілому ряді випадків дає можливість цілком законно зловживати правом і визначати його видом правових аномалій, під якою слід розглядати негативне, шкідливе явище правового дисбалансу, що характеризується порушенням корисної міри та загальноприйнятих стандартів у сфері права, якими є, зокрема, основоположні права та свободи людини, справедливого балансу та нормального стану дійсності та нівелює історично сформоване розуміння суспільної моралі [5, с. 49]. Розглядаючи питання зловживання правом як вид правових аномалій, як слушно зазначає Г. Чувакова, варто зазначити, що право можна розглядати як цивілізовану форму і спосіб організації і регулювання незалежності особи в суспільстві. Встановлюючи межі юридично можливої діяльності людей, воно завжди обмежує людську незалежність, замінюючи її юридично закріпленою свободою. Право одночасно і охороняє, і обмежує незалежність особи. Воно гарантує індивідові юридично формалізовану сферу особистої незалежності і разом з тим обмежує його антисоціальні інтереси, оголошуючи незаконними способи їхнього досягнення [6, с. 440–441].

Говорячи про зловживання у праві як деформацію слід наголосити, що вона може мати місце у процесуальному праві та матеріальному. Про це також неодноразово зазначав Верховний Суд у своїй практиці. До прикладу, у постанові ВС від 03 червня 2020 року у справі № 318/89/18 (провадження № 61-128св19) зазначено, що при зловживанні процесуальними правами суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов чи застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті цивільного права та інтересу, тобто відмова в позові.

Небезпека зловживання правом також полягає в тому, що зовні воно завжди виглядає як дія особи, що відбувається в межах формально належного їй права, і поки не буде доведена спрямованість дії на завдання шкоди іншим особам, навіть якщо це вже відбулося, вона залишається некараною. Тобто встановити намір особи заподіяти шкоду іншій практиці доволі важко. До вказаного слід додати, що чинне законодавство України, присвячене питанням зловживання правом, унікальне тим, що практично в жодному з нормативно-правових актів не подано дефініції «зловживання правом». Водночас у багатьох нормативно-правових актах сформульовано переліки діянь, які, на думку вітчизняного законодавця, є зловживанням правом [7, с. 179–180].

Передусім зловживання правом порушує баланс інтересів у суспільстві, адже навіть за формального дотримання правових норм, коли правові інструменти використовуються не для захис-

ту, а в маніпулятивних та егоїстичних цілях, це спотворює уявлення принципу справедливості та справжнє призначення правових норм. Коли за рахунок володіння кращими технічними чи фінансовими ресурсами зловживання правом застосовується для придушення менш забезпеченої сторони, тим самим створюється деформація принципу рівності сторін, що в результаті призводить до правового нігілізму та недовіри до державних органів.

З розвитком інформаційних технологій ознаки зловживання правом мають свої особливості, які зумовлені цифровізацією суспільства, автоматизацією процесів і глобальним характером правовідносин. У юридичній доктрині немає єдиного підходу до переліку ознак зловживання правом, при цьому в переважній більшості, всі вони зводяться до таких: 1. Засіб зловживання правом (ним завжди виступає суб'єктивне право). 2. Мета зловживання правом. Під час зловживання правом право, надане суб'єкту для одних цілей, використовується зовсім для інших цілей. При цьому призначення конкретного суб'єктивного права визначається загальними принципами права, принципами тієї галузі права, у рамках якої воно було надано, метою і змістом самого суб'єктивного права. Важливість такої ознаки зловживання суб'єктивним правом зумовлена тим фактом, що зловживання виглядає як здійснення права, тому що дії, які його складають (якщо розглядати їх у відриві від мети їхнього здійснення), не виходять за межі дозволеної поведінки. 3. Шкода. Зловживання правом являє собою таке здійснення суб'єктивного права, що заподіює зло. У протилежному випадку правову поведінку не можна віднести до зловживань. Зло розглядається як явище, тотожне будь-якій соціальній шкоді, що заподіюється суспільним відносинам у процесі реалізації права. 4. Наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і негативними наслідками. У деяких випадках як додаткова (факультативна) ознака може виступати мотив зловживання правом [8, с. 139–140].

Особливості зловживання правом нині характеризуються низкою особливостей, які відображають як розвиток правових систем, так і нові виклики суспільства. Зокрема, вчинення дій, спрямованих на порушення функціонування судової системи (зловживання механізмами онлайн-судочинства для затягування розгляду справи або обману алгоритмів); випадки, коли право реалізується не з метою задоволення законного інтересу, а заради шкоди, тиску чи вигоди (наприклад, запит на публічну інформацію лише для перевантаження органу); використання технічної та юридичної переваги для монополізації доступу до правових інструментів (у випадку, коли великі корпорації здійснюють легальний тиск на малі бізнеси через цифрові платформи). Крім того, інтернет уможливорює діяти анонімно або під фіктивними особами, що ускладнює встановлення суб'єкта зловживання і притягнення до відповідальності. Додатково слід зацентрувати увагу на моральній стороні питання, адже зловживати правом чи ні – свідомий вибір кожного суб'єкта. Так, кожна людина вільна як у виборі, так і в реалізації прав і можливостей, однак свобода, надана їй, не означає, що дозволено все.

З теоретичної точки зору цікавим є співвідношення між концепцією зловживання правом і приватноправовим принципом «дозволено все, що не заборонено законом». Слід визнати, що концепція зловживання правом становить виняток із принципу «дозволено все, що не заборонено законом», оскільки вона фактично припускає, що можуть існувати заборони, які прямо не позначені в законі, однак їх теж слід додержувати. Ці заборони зазвичай виникають «на перетині» двох суб'єктивних цивільних прав, що належать різним особам, тобто в ситуації, коли реалізація свого права однією особою унеможливить або створить перешкоди іншій особі в реалізації належного їй суб'єктивного права. У такому разі за умови, що конфлікт суб'єктивних прав не був наперед вирішений законодавцем, на суд покладається завдання зі знаходження справедливого балансу інтересів сторін. Відповідно, якщо суд доходить висновку, що із двох управнених сторін перша зловживала своїм правом, то це означає, що суб'єктивне право другої сторони за даних обставин на основі застосування принципу пропорційності було визнано таким, що має перевагу (над суб'єктивним правом першої сторони). Функція вирішення конфлікту між двома протилежними інтересами іманентно притаманна судочинству, і суди повинні мати змогу враховувати те, що не зміг передбачити і врахувати законодавець [9, с. 33]. Тобто «не заборонено не завжди означає дозволено», якщо дії шкодять іншим, або суперечать соціальному призначенню права. На практиці це виявляється в тому, що суди можуть відмовити в захисті права, якщо його реалізація є зловживанням. У зазначеному контексті наголосимо на ст. 17 Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод, яка прямо встановлює, що немає прав на дії, що знищують права інших. У практиці Європейського суду з прав людини під зловживанням правом (як матеріальним, так і процесуальним) розуміється таке його використання, яке спрямоване на боротьбу із закладеним у ньому ж позитивним регулятивним потенціалом, у тому числі, що суперечить принципу правової визначеності.

Необхідно наголосити, що довести зловживання правом складно, а в деяких випадках неможливо. Установлення зловживання процесуальним правом на оскарження судового рішення є оціночним і залежить від розсуду суду [7, с. 181]. Тому боротьба з цим явищем повинна охоплювати комплексний підхід, який включатиме, з одного боку, підвищення рівня правової культури (задня недопущення зловживання правом кожним окремим суб'єктом, насамперед через моральний компонент), а з іншого – практичний, який включатиме різні методи і способи боротьби з ним.

Окремо слід наголосити на ролі правової освіти в боротьбі зі зловживанням правом, яка виступає не тільки інструментом захисту інтересів, а й наголошує на обов'язках суб'єкта та сприяє підвищенню формуванню правової культури. Основними напрямками профілактики зловживань через освіту може бути правове навчання у школах і вишах, просвітницькі заходи серед держслужбовців, розробка та впровадження етичних кодексів тощо. Зазначені заходи сприятимуть розбудові та утвердженню правової держави, громадяни якої не лише знають свої права, а й відповідально їх реалізують.

Що ж до методів боротьби зі зловживанням правом, то першочергово слід чітко встановити, чи має місце ця деформація, що передбачає аналіз мотивів, мети вчинення дій і реальних наслідків для інших учасників правовідносин. У разі підтвердження недобросовісності дій можуть бути застосовані різні способи, які залежатимуть від ступеня тяжкості та того, на якому етапі зловживання було виявлено. Це може бути накладення штрафу, відмова у прийнятті документа, залишення скарги чи заяви без розгляду, віднесення всіх судових витрат на сторону, яка зловживає правом тощо. Також важливим засобом запобігання зловживанням правом може бути притягнення адвокатів і представників сторін до дисциплінарної відповідальності за недобросовісне ведення справ.

У широкому значенні під методами боротьби зі зловживанням у праві слід розуміти правові засоби, інструменти та підходи, які застосовуються для виявлення, припинення та запобігання ситуаціям, коли особа формально використовує свої права, але з неправомірною метою. Виходячи з цього, вважаємо доцільним запропонувати таку класифікацію методів боротьби зі зловживанням права:

1. Просвітницькі методи – це заходи, спрямовані на підвищення рівня правової культури, обізнаності та відповідальності громадян і суб'єктів правовідносин, щоб запобігти свідомому і не-свідомому зловживанню правом. Серед основних просвітницьких методів слід виокремити підвищення рівня правової освіти в суспільстві, зокрема включення у навчальні програми тем про межі здійснення прав, принцип добросовісності, відповідальність за зловживання правами; професійну правничу підготовку, що включатиме навчання студентів юридичних закладів етико-моральним аспектам правозастосування, формування у них умінь аналізувати добросовісну поведінку та розпізнавати зловживання; популяризація позитивної правової поведінки, наприклад, через медіа висвітлювати приклади добросовісної поведінки та справедливих рішень, а також поширення інформаційних матеріалів і соціальних роликів про те, чому зловживання правом є шкідливим для суспільства.

2. Превентивні методи – тобто заходи, спрямовані на упередження чи недопущення ситуацій, у яких особа формально діє в межах права, але з недобросовісною метою чи наміром нашкодити іншій стороні або уникнути відповідальності. Сюди можна віднести законодавче уточнення норм права (чітке визначення строків, меж прав, критеріїв добросовісності тощо). Ця група методів особливо важлива у цивільному, адміністративному, господарському та податковому праві, де зловживання може призвести до значних негативних наслідків.

3. Санкційні методи – це дії держави або суду спрямовані на придушення випадкам використання права у протиправний спосіб, навіть якщо формально право не порушене (відмова в судовому захисті, покриття судових витрат, накладення штрафу, притягнення до дисциплінарної відповідальності тощо).

Ця класифікація методів ще раз підкреслює, що право не може бути використане проти справедливості, яка є базовим компонентом верховенства права. Тільки комплексний підхід дасть змогу забезпечити реальну дію принципів справедливості, добросовісності та рівності сторін у правовій системі.

Висновки. Отже, зловживання правом – це не лише юридична, а й моральна проблема, суть якої – у деформованій реалізації права всупереч його соціальному призначенню, з метою заподіяння шкоди іншим особам або отримання переваг, які суперечать добросовісності. Задля того, щоб мати можливість викоринити прояви цього явища, необхідно розуміти сутність цього питання та вміти помічати його в повсякденному житті. Ефективна протидія зловживанню правом передбачає комплексний підхід через поєднання правових механізмів і виховання правової культури та включає у себе такі методи: 1) просвітницькі, 2) превентивні, 3) санкційні.

Список використаних джерел

1. Хохлова Т. С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>
2. Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2021. 21 с.
3. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск № 38. Том. 1. 2016. С. 26–29.
4. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 95–99.
5. Ткаля О. В. Різновиди правових аномалій: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 47–53.
6. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 440–445.
7. Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–189.
8. Заболотна Н. Я., Семчишин С. І. Зловживання суб'єктивним цивільним правом як вид аномалії правової поведінки. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2024. С. 138–141.
9. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36.

References

1. Khokhlova T. S. Formy zlovzhyvannia pravom: teoretyko-pravovyi aspekt. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). S. 23–28. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>
2. Buromenska N. L. Poniattia i pravova pryroda pryntsyphu zaborony zlovzhyvannia pravom: avtoref. dys. ... kand.iuryd.nauk. 12.00.01. VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK». Kyiv, 2021. 21 s.
3. Tykhomyrov D. O., Kharchenko N. P. Zlovzhyvannia pravom yak vidkhylennia vid pravomirnoi povedinky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii «Pravo»*. Vypusk № 38. Tom. 1. 2016. S. 26–29.
4. Hanba O. Zlovzhyvannia pravom: analiz naukovykh pohliadiv ta avtorske traktuvannia okremykh problem. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. S. 95–99.
5. Tkalia O. V. Riznovydy pravovykh anomalii: zahalna kharakterystyka. *Pravo i suspilstvo*. 2022. № 4. S. 47–53.
6. Chuvakova H. M. Zlovzhyvannia pravom yak vyd pravovykh anomalii. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2011. S.440–445.
7. Lazarev V. V. Kontseptsii rozuminnia sutnosti katehorii «zlovzhyvannia pravom». *Pravo i bezpeka*. 2023. № 1 (88). S. 179–189.
8. Zabolotna N. Ia., Cemchyshyn S. I. Zlovzhyvannia sub`iektyvnyim tsyvilnym pravom yak vyd anomalii pravovoi povedinky. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 3/2024. S. 138–141.
9. Karnaukh B. Zlovzhyvannia pravom ta yoho pravovi naslidky. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. № 9. S. 31–36.

Клещенко Н. О. Зловживання як деформація у процесі реалізації права

Стаття присвячена характеристиці зловживання як деформації у процесі реалізації права. Досліджуються сучасні підходи до визначення зловживання правом і наводяться методи боротьби з ним. Виявлення

характерних рис створило основу в розумінні цього явища і допомогло глибше осягнути проблему та виділити його особливості з урахуванням цифровізації. Наводяться такі методи боротьби зі зловживанням у праві: 1) просвітницькі, 2) превентивні, 3) санкційні.

Ключові слова: зловживання правом, правосвідомість, правова система, правова культура, правова освіта, цифровізація, методи боротьби зі зловживанням у праві.

Kleshchenko N. O. Abuse as a deformation in the process of implementing law

The article is devoted to the characterization of abuse as a deformation in the process of implementing law. Modern approaches to the definition of abuse of law are studied and it is concluded that this term should be understood as a form of negative (deformed) implementation of law contrary to its social purpose, with the aim of causing harm to other persons or obtaining benefits that contradict good faith. Abuse of law in the process of its implementation leads to the deformation of the legal consciousness of each individual who resorts to it, and the entire legal system, as it leads, for example, to the formation of corrupt schemes in various state spheres and leads to other legal deviations.

The focus is on the features of abuse of law at the present stage. In particular, the commission of actions aimed at disrupting the functioning of the judicial system; cases when the right is implemented not for the purpose of satisfying a legitimate interest, but for the sake of harm, pressure or benefit; the use of technical and legal advantages to monopolize access to legal instruments. In addition, the Internet allows you to act anonymously or under fictitious identities, which makes it difficult to identify the perpetrator of the abuse and hold them accountable.

Methods of combating abuse of law should be understood as legal means, tools and approaches used to identify, stop and prevent situations when a person formally uses his rights, but for an unlawful purpose. The following methods of combating abuse of law are given: 1) educational – these are measures aimed at increasing the level of legal culture, awareness and responsibility of citizens and subjects of legal relations in order to prevent conscious and unconscious abuse of law; 2) preventive – that is, measures aimed at preventing or preventing situations in which a person formally acts within the law, but with an unconscionable purpose or intention to harm another party or avoid liability; 3) sanctioning – these are actions of the state or court aimed at suppressing cases of using law in an unlawful manner, even if the law is not formally violated (denial of legal protection, coverage of legal costs, imposition of a fine, disciplinary action, etc.).

It is emphasized that the first step is to clearly establish whether this deformation has occurred, which involves analyzing the motives, purpose of the actions and real consequences for other participants in the legal relationship. If the actions are confirmed to be unfair, various methods can be applied, depending on the severity and at what stage the abuse was detected.

Key words: abuse of law, legal awareness, legal system, legal culture, legal education, digitalization, methods of combating abuse of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-207-212